

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته علوم اجتماعی گرایش جامعه شناسی

عنوان

تجربه زیسته فرزندان شهدا

استاد راهنما

دکتر مریم قاضی نژاد

استاد مشاور

دکتر سوسن باستانی

دانشجو

فهیمة پرورش

اسفند ۹۲

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهراء(س) است.

همه ی کودکان ایران مهر دیگر را انتظار می کشیدند. شهریور ماه سال ۱۳۵۹ پرنده های آهنین بال، قاصدک های مهر رویایی کودکان جنوب و غرب ایران را درهم شکستند و غوغای هستی را به آوای شوم مرگ تبدیل کردند. صدای غرش پی در پی همه را به وحشت انداخته بود. آسمان شهرها یکپارچه در دود و غبار فرو رفت و آتش دشمن دیوانه وار همه چیز را در هم می کوبید و ویران می کرد. لحظه به لحظه در میان جمعیت گریزان و وحشت زده، گروهی به خون خود می غلطیدند و در آتش دشمنی که هنوز نمی دانستند کیست می سوختند. از مدارس چیزی جز نیمکت های سوخته و تلی از آوار باقی نمانده بود. دیگر نه از نشاط کودکانه خبری بود و نه از درس و کتاب و مدرسه، آنچه به چشم می خورد فقط **خون** بود و **آتش** و **آوار** در هویزه، سوسنگرد، قصرشیرین، مهران و..... در روز اول مهر سال ۱۳۵۹ کودکان هیچ شوقی برای رفتن به مدرسه نداشتن و هیچ مادری کودکش را برای رفتن به مدرسه بدرقه نکرد.

با سپاس گزارى خاضعانه به مادرم و همه ى همسران شهداى اين

مرز و بوم كه سالها در سكوت جنگيدند تقديم مى شود.

سپاس گزاری خاضعانه از زحمات بی دریغ دکتر قاضی نژاد و دکتر

باستانی که راهنمایی هایشان چراغ راهم بود.

چکیده

تبعات جنگ علاوه بر ویرانی های عظیم در سطح جامعه، کشتار و خسارت های مالی، بیماری و مسائل پیرامون آن اثراتی عمقی بر لایه های اجتماعی و تاریخی نیز می گذارد. آن چه در مطالعه لایه های زیرین آثار جنگ ضروری به نظر می رسد این است که جنگ در بعد خانوادگی چه تاثیری بر جوامع درگیر گذاشته است و بازماندگان حادثه و خانواده های شهداء جنگ، چگونه سال های جنگ و پس از آن را طی کرده اند.

تحقیق حاضر با مطالعه روایت فرزندان شهدای جنگ ایران و عراق از سال های پس از جنگ، سعی دارد تا به تحلیل تجربه زیسته آن ها در سال های جنگ و پس از شهادت پدران شان بپردازد. روایت فرزندان شهدا با هدف تکمیل برگی از اوراق نا تکمیل جنگ ایران و عراق، با رویکرد تاریخ شفاهی و با استفاده از نمونه گیری زنجیره ای جمع آوری شده است. مصاحبه های انجام شده به روش کد گذاری باز، محوری و انتخابی مضمون یابی و مقوله بندی شده است. تحلیل یافته های تحقیق نشان داد که فرزندان شهدا اگر چه متاثر از ساختار اجتماعی و برساخت ارزش های پس از جنگ بوده و به فرزند شهید بودن خود افتخار می کنند؛ اما در جامعه، عنوان نمی کنند که فرزند شهید هستند. فرزندان شهدا اذعان دارند که در جامعه بسیاری از ارزش ها تغییر کرده و به ضد ارزش تبدیل شده است. در واقع "موقعیت دوگانه" این فرزندان به عنوان محوری ترین ویژگی تجربه زیسته آنان، نسل شهدا در سال های پس از جنگ مطرح است.

کلمات کلیدی: جنگ، فرزند شهید، تجربه زیسته فرزندان شهدا، تاریخ شفاهی، ساختار اجتماعی

فهرست

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱-۱ مقدمه ۱
- ۲-۱ طرح مسئله ۳
- ۳-۱ ضرورت تحقیق ۴
- ۴-۱ اهداف تحقیق ۵
- ۱-۴-۱ اهداف فرعی تحقیق ۶
- ۵-۱ سوالات تحقیق ۶

فصل دوم: مفاهیم اصلی و نظریات مرتبط با موضوع

- ۱-۲ مقدمه ۸
- ۲-۲ مفاهیم اصلی ۸
- ۱-۲-۲ فرزند شهید ۸
- ۲-۲-۲ تعریف جنگ ۹
- ۳-۲-۲ جنگ ۸ ساله ایران و عراق ۱۲
- ۴-۲-۲ کودکان و جنگ ۲۰
- ۵-۲-۲ شهادت ۲۴
- ۳-۲ پیشینه ی تحقیق ۲۵
- ۴-۲ مرور ادبیات نظری
- ۱-۴-۲ نظریه برساخت گرایی اجتماعی ۳۰
- ۲-۴-۲ جنگ و برساخت گرایی ۳۵

فصل سوم: روش شناسی

- ۳-۱-۱ مقدمه ۳۹
- ۳-۲-۱ روش کیفی ۴۰
- ۳-۲-۲ رویکردهای روش شناسانه در حوزه تجربیات زیسته ۴۱
- ۳-۳-۱ تاریخ شفاهی ۴۲
- ۳-۳-۲ تعریف تاریخ شفاهی ۴۲
- ۳-۴-۱ فرآیند جمع آوری اطلاعات در تاریخ شفاهی ۴۳
- ۳-۴-۱-۱ تعریف روایت ۴۵
- ۳-۴-۱-۲ رویکردهای روایت گرا ۴۶
- ۳-۵-۱ چارچوب روش تحقیق
- ۳-۵-۱-۱ مصاحبه ۴۷
- ۳-۵-۲ مصاحبه در بررسی تاریخ شفاهی ۴۷
- ۳-۶-۱ فرایند تحلیل داده ها ۴۸
- ۳-۶-۱-۱ کد گذاری باز ۴۹
- ۳-۶-۲ کد گذاری محوری ۴۹
- ۳-۶-۳ کد گذاری انتخابی ۵۰
- ۳-۶-۴ عملیاتی کردن فرآیند تحلیل ۵۰
- ۳-۷-۱ مقوله بندی ۵۱
- ۳-۸-۱ جامعه هدف و جامعه نمونه ۵۱
- ۳-۱۰-۱ پایایی و روایی ۵۳

فصل چهارم: یافته های تحقیق

۵۶	۴-۱ مقدمه
۵۷	۴-۲ داده های روایتی مصاحبه ها
۵۷	۴-۲-۱ داده های روایتی مصاحبه شماره ۱
۶۴	۴-۲-۲ داده های روایتی مصاحبه شماره ۲
۶۹	۴-۲-۳ داده های روایتی مصاحبه شماره ۳
۷۴	۴-۲-۴ داده های روایتی مصاحبه شماره ۴
۸۰	۴-۲-۵ داده های روایتی مصاحبه شماره ۵
۸۴	۴-۲-۶ داده های روایتی مصاحبه شماره ۶
۹۱	۴-۳ اطلاعات مصاحبه شوندگان
۹۲	۴-۴ تحلیل داده ها
۹۲	۴-۴-۱ کدگذاری باز
۹۵	۴-۴-۲ کدگذاری محوری
۱۲۸	۴-۴-۳ کدگذاری انتخابی

فصل پنجم: خلاصه و نتیجه گیری

	۵-۱ مقدمه
۱۳۲
۱۳۳	۵-۲ خلاصه و نتیجه گیری
۱۴۱	۵-۳ محدودیت ها و مشکلات کار
۱۴۱	۵-۴ پیشنهاد برای تحقیقات بعدی
۱۴۳	پیوست ها

فهرست منابع

۲۱۶..... منابع فارسی

۲۲۰..... منابع انگلیسی

فصل اول: کلیات تحقیق

تاریخ از مجموعه حوادثی شکل گرفته که جملگی در بستر مکان ظهور و بروز یافته اند، اما نباید فراموش کرد که اعتبار مکان ها به انسان هایی است که در آن زیسته اند. در این تحقیق چیزی درباره وجوه سیاسی، نظامی، جغرافیایی جنگ نخواهید خواند. این تحقیق در پی برجسته کردن وجوه پنهان یا به تعبیری صدای خاموش جنگ و به گوش رساندن صدای فرزندان بازمانده از هشت سال جنگ ایران_عراق به گوش جامعه است. جنگ هشت ساله ایران_عراق موضوعی است که به لحاظ برخورداری از ابعاد مختلف، نمودهای متفاوتی در سال های پس از جنگ داشته است. عده ای به جهت پیوند آن با ارزش های ملی چون دفاع، میهن پرستی، شهادت و جهاد به آن نسبت "دفاع مقدس" می دهند. وعده ای دیگر از نظرها پیامدهای تلخ آن، همچون بیماری های تنفسی و شیمیایی جنگ را مورد نقد قرار می دهند. اما در این میان صدای آن ها که در جنگ، فرزند، همسر، خواهر، و برادر و والدین خود را از دست داده اند؛ و داشته های امروز را از نظر آن ها، جبران کاستی های مهم زندگی شان را نمی کند. کمتر به گوش می رسد. فقدان نگاهی متفاوت به زندگی بازماندگان جنگ، خود بهترین گواه در پنهان بودن زوایای مهمی از جنگ است؛ که ریشه در شرایط اجتماعی و سیاسی و فرهنگی دارد. تاریخ شفاهی از مهم ترین روش ها در بازسازی نقاط مهم تاریخی است؛ که ناگفته های وقایع را در جریان مصاحبه با شاهدان تاریخی وقایع، جمع آوری و تحلیل و در نهایت مکتوب می کند. ناگفته های جنگ ایران_عراق، حکایت از زوایای پنهان روزها و مبداهای تاریخی می کند که می تواند به سوء تفاهمات مردمی درباره چرایی و چگونگی جنگ پاسخ گوید. تاکنون روایت های زیادی از قول شاهدان عینی جنگ ایران_عراق به رشته تحریر درآمده است. اما از دید فرزندان که پدران خود را در جریان جنگ ایران_عراق از دست داده اند، به جنگ نگاه نشده است.

به این ترتیب باید گفت: که درباره موضوع فرزندان شهدا در طول سالهای پس از جنگ، هم کم کاری شده است و هم کارها اغلب با جهت گیری های سیاسی صورت گرفته است نه تجربی_تحلیلی. پژوهش حاضر با رویکردی جامعه شناختی و تاریخ نگارانه، سعی در تحلیل تجارب فرزندان شهدا از سال های پس از جنگ ایران و عراق دارد. روایت های آنان پس از جنگ نشانگر این واقعیت است که اگر چه جنگ در میدان برای مردان پایان می پذیرد، ولی آثار آن برای خانواده ها و به ویژه فرزندان شهدا در طول زندگی ادامه می یابد؛ و تا پایان زندگی آنان راهمراهی می کند. این پژوهش می تواند در شناخت آسیب های اجتماعی ای که این قشر تاریخ ساز از جامعه یعنی بازماندگان و خانواده های شهدا متحمل شده اند یاریگر باشد.

۱-۲ طرح مسئله

نگاه دقیق تر به زندگی کودکانی که پدر خود را در طول جنگ ایران و عراق از دست داده اند، یکی از نیاز های مطالعات جنگ است. دلهرهای زیسته کودکانی که به عنوان فرزند شهید و بخشی از دنیای خاکستری جنگ و سالهای پس از جنگ را تشکیل می دهند، باید در تلاشی جدی مورد بررسی قرار گیرد. در این گونه مطالعات جمع آوری اطلاعات مختلف، مربوط به مراحل مختلف زندگی و حیات زیسته فردی و اجتماعی چنین افراد و اعضای از جامعه و نسلی خاص، از ارزش و اهمیت به سزایی برخوردار است. در واقع زندگی این قشر و طیف خاص از جامعه، به دلیل فقدان پدر احتمالاً در وجوه و ابعاد مختلف، دچار چالش و آسیب های شدید شده است. مشکلات و آسیب های روحی و روانی ای که هیچ گاه به درستی و به موقع دیده نشده است. هر چند مطالعات پراکنده ای در باب شرایط زندگی و برخی مسائل و مشکلات آنان وجود دارد که نمودی از آسیب های روحی، روانی، فردی، اجتماعی آنان است. بعنوان مثال پژوهشی در زمینه سلامت روان و امیدواری فرزندان شهداء تک فرزند و چند فرزند با تاکید بر ازدواج مجدد مادر، توسط معقول در سال ۱۳۹۰ صورت پذیرفته. یافته ها نشان می دهد سلامت روان فرزندان شهداء تک فرزند و چند فرزندی که مادران آنان ازدواج مجدد نکرده اند، در وضعیت بهتری قرار دارند. همچنین یافته های مرتبط با جنسیت در این پژوهش نشان داده است: دختران از نظر سلامت روان در وضعیت بهتری قرار دارند در کل یافته ها این مطلب را تائید می کند که میان سلامت روان و سطح امیدواری فرزندان شهداء تک فرزند و چند فرزندی که مادران آنان ازدواج مجدد نموده اند تفاوت معناداری وجود دارد. اما از منظر عموم و جامعه و نظام اجتماعی موجود، همواره و به گمانی خدمات و امتیازات اجتماعی ای که به این قشر تعلق گرفته دیده و برجسته شده است. از سوی دیگر، به نظر می رسد نکته اصلی در اینجا آن است؛ که فرزندان شهدا بیشتر مواقع به عنوان مفاهیمی متصل به شهید و

خانواده شهداء در نظر گرفته شده اند و هیچ گاه به عنوان هویتی مستقل در جامعه دیده نشده اند، بلکه موجودیت آن ها بیشتر به همراه مفهوم خود شهید معنا شده است. اما مسئله مهم و مورد غفلت این است باید دید فرزندان شهدا که پدران یا عزیزترین کسان زندگی خود را که می توانستند همیشه و در طول زندگی به عنوان بزرگترین حامی در کنار آن ها باشند در جنگی تمام عیار و برای آرامش و امنیت دیگران از دست داده اند و به خاطر فقدان پدر از یکسو و شرایط نامساعد اجتماعی و فرهنگی از سوی دیگر ، دچار آسیب های جدی و شدید شده و زندگی متفاوت با فرزندان خانواده های عادی داشته و به جای آرامش و راحتی و تامین و...در رنج و حسرت و فراق ناشی از حادثه و تبعات سنگین آن، روزگار بگذرانند. اما باید به دنبال این بود که فرزندان شهدا چه روایتی از زندگی خود دارند؟ و فقدان پدر را چگونه تجربه کرده اند؟

۳-۱- ضرورت تحقیق

جنگ واقعه ای است که در تمام جهان امکان وقوع دارد. در طول تاریخ ، جنگ از نگاه قدرتمندان، سیاست مداران، و حاکمان تعریف شده است. اما از دید کسانی که در جنگ بیشترین آسیب را متحمل می شوند به جنگ نگاه نشده است. بنابراین این نیاز احساس می شود که از دریچه دید این طیف از جامعه، به جنگ نگاه شود. در واقع این رسالت متخصصان و پژوهشگران تاریخ شفاهی^۱ است که صدای افرادی را که از مرکز حوادث عظیم تاریخی به حاشیه های تاریخ رفته اند، بشنود و تاریخ متفاوتی از وقایعی همچون جنگ ارائه داده، زوایای پنهان و بدون رنگ آن را به جامعه نشان دهند. در این میان فرزندان شهداء ، طیفی از جامعه درگیر جنگ اند، که جنگ هشت ساله ایران

¹ -Oral history

عراق زندگی آن‌ها را در مراحل مختلف تحت الشعاع خود قرار داده است. از آنجا که موجودیت و زندگی آنان همیشه از بیرون و به طور آرمانی متصل به مفهوم شهید و خانواده ایثارگر بوده و این گونه دیده شده اند، هیچ‌گاه به عنوان افرادی با هویت مستقل، واقعی و دارای مسائل و مشکلات عینی و طبیعی دارند تعریف و دیده نشده اند. بنابراین نیاز به نگاه و تعریفی مستقل و نو از مفهوم فرزند شهید با نگاهی از درون و عمیق به لایه‌های پنهان و زوایای زندگی فرزندان شهداء، از دید خودآنان و نگاهی که خود به واقعه جنگ، شهادت، عدم حضور پدر در زندگی و تبعات ناشی از آن دارند، احساس می‌شود. به این ترتیب، با نگاه و تعریفی متفاوت از نگاه رسمی به جنگ، می‌توان به بازنمایی تبعات هولناک روحی_اجتماعی و آسیب‌های دیگر جنگ هارسید. بنابراین ضرورت دارد که جایگاه، شرایط و وضعیت بازماندگان جنگ‌ها، از جمله فرزندان شهداء جنگ هشت ساله ایران و عراق، به عنوان قشر و طیفی وسیع از آسیب‌دیدگان این حادثه به طور واقعی تر و از دید خود شناخته، توصیف و تحلیل شوند تا در مقایسه با تعاریف رسمی و برساخت شده از آنان و شرایط شان، فاصله واقعیت و آرمان به محک تجربه در آید.

۱-۱۴ اهداف تحقیق

این تحقیق در پی یافتن معانی و مضامین مهم ادراکی در تجربه زیسته فرزندان شهداء در دوران پس از جنگ است. هدف کلی از این تحقیق، روشن ساختن زوایای پنهان یا ناگفته جنگ از نگاه فرزندان شهداء است. محقق در پی تحلیلی بی‌طرفانه تلاش دارد تا تجربه سال‌های پس از جنگ را از ذهن و زبان خود بازماندگان حادثه اصلی به رشته تحریر درآورد. در واقع هدف اصلی این تحقیق نشان دادن آسیب‌های روحی است که جنگ برای بازماندگان به یادگار می‌گذارد.

۱-۴-۱ اهداف فرعی تحقیق

۱- شناخت نحوه ادراک و موقعیت فرزند شهید بودن و عوامل مرتبط با آن در میان فرزندان

شهدا.

۲- شناخت چگونگی تجربه فقدان پدر در طول زندگی توسط فرزندان شهدا.

۳- نشان دادن اثرات آسیبی (روحی و روانی و فردی، اجتماعی که جنگ برای بازماندگان

حادثه (خانواده ها و فرزندان شهدا) بر جای می گذارد.

۴- شناخت چگونگی روابط فرزندان شهدا با مادران خود و نیز همسران (شوهران) آنان در

ازدواج مجدد و نیز سلامت روان فرزندان شهدا.

۱-۵ سوالات تحقیق

۱- فرزندان شهدا چگونه موقعیت (جایگاه فرزند شهید بودن) خود را درک و معنا می کنند؟

۲- فرزندان شهدا فقدان پدر را در طول زندگی خود چگونه تجربه کرده اند، و در چه مقطعی بیشتر

احساس کرده اند؟

۳- آیا فرزندان شهدا حضور معنوی شهدا (پدران شان) را در جریان زندگی روزمره احساس می کنند؟

۴- ارتباط فرزندان شهدا با همسران (شوهران) مادران شان در ازدواج مجدد چگونه است؟

فصل دوم: مفاهیم اصلی و نظریات مرتبط

۱-۲ مقدمه

مطالعات علوم اجتماعی در هر فرهنگ و جامعه ای از ساختار فرهنگی، سیاسی، و اقتصادی آن تأثیری گیرد. روش تحقیق کیفی با مطالعات زمینه های فرهنگی سنخیت بیشتری دارد، زیرا بنا به ماهیت آن با نظام های ارزشی، ساختارذهنیت ها و باورها سروکار دارد. روش های کیفی برای پرده برداشتن از پدیده هایی که کمترشناخته شده اند و دیدن آن چه در پشت آن ها نهفته است، به کار گرفته می شوند. تحقیق کیفی ارتباط خاصی با مطالعه روابط اجتماعی دارد و وامدار این واقعیت است که زیست جهان ها به ویژه در شرایط معاصر متکثرشده اند. وقتی صحبت از هشت سال جنگ ایران و عراق به میان می آید، شنونده اغلب بی تامل به یاد مفاهیمی چون شهادت، ایثار، خانواده های شهدا و امتیازات اجتماعی ای که تصور میشود به این قشر داده شده است، و همچنین حمایت نظام حاکم بر جامعه فعلی از آن ها می افتد. در واقع باید گفت که این نوع نگاه به مسائل اجتماعی، ریشه در فرآیند های برساخت گرایی اجتماعی دارد؛ به این معنی، مسائل بازماندگان جنگ از جمله فرزندان شهدا و اساساً خود جنگ هشت ساله ایران و عراق، برساخت هایی اجتماعی هستند که بیشتر و فراتر از واقعیت آن ها ساخته ذهنیت انسان ها و جامعه هستند. این فصل با تکیه بر تعاریف علمی از مفاهیم اصلی تحقیق، به مرور نظریات مرتبط با موضوع و مسئله پژوهش می پردازد.

۲-۲ مفاهیم اصلی

۱-۲-۲ فرزند شهید

در این پژوهش، به فرزندانانی که در جریان جنگ تحمیلی از تاریخ ۵۹/۶/۳۱ تا زمان پذیرش قطع نامه در تاریخ ۶۷/۵/۷ پدران خود را از دست داده اند، فرزند شهید گفته می شود.